

הקדמה

הדיון בזיקה שבין תפילה להגות פילוסופית, תאולוגית וקבלית מחייב חריגה ממתודת המחקר הפילולוגי, ההיסטורי וההלכתי של התפילה. התפילה היא רכיב מובנה בעולמו של האדם הדתי, ועל כן היא עמדה מאז ומתמיד במוקד המחקר הער של תולדות הדתות והמחקר ההשוואתי של הדתות. התפילה נתפסה כחוויה מכוונת במערכת הזיקות שבין האדם לאלוהות ובין האדם לעצמו. חוויה זו מעמידה את האדם ואת יזמותיו במרכזה. אדם משבח, מבקש ומפייט לאלוהיו. לעתים נתפס האל כבן שיח ולעתים כמאזין פסיבי. לעתים מציפה חוויית התפילה את ישות המתפלל במידה כזו, שאין הוא זקוק כלל לתגובה ממשית: די לו בהכרה שהאל מודע לתפילתו. ולעתים המתפלל מצפה שהתפילה תגרום לאל להיות מעורב באופן פעיל בחייו. פעמים שהתפילה מבטאת את עצמיות האדם, ובאמצעותה הוא מודע לאישיותו ולרבידים העמוקים של נפשו: מעמד התפילה ונוסחה מאפשרים למתפלל להבין את צרכיו האותנטיים; ופעמים שהמתפלל רוכש תובנות על האלוהות באמצעות הפנייה אליה. בין כך ובין כך התפילה היא פעילות אנושית יזומה. התפילה אף מבטאת את עושר המבצע של האדם; היא נעה מן המילה והצליל אל השפה ואל הדיאלוג. כאמור, הדיאלוג הפורמלי נערך בין האדם לאלוהות, אולם במקביל מתנהל גם דיאלוג בין האדם לבין עצמו. הטקסט הליטורגי היה ליסוד החוויה. בתור שכזו פילסה חוויית התפילה את דרכה במשך השנים אל מרכז הדתיות. מאפיינים אלה של חוויית התפילה מתגלים גם בעולם היהודי.¹ לא

1 רשימה מפורטת של מחקרים על התפילה היהודית הכין יוסף תבורי, הביבליוגרף הבלתי נלאה של התפילה. ראה תבורי, רשימת מאמרים בענייני תפילה ומועדים (מוסף לכרך סד של 'קרית ספר'), ירושלים תשנ"ב-תשנ"ג.

פלא שהתפילה שבתה את לבה של ההגות היהודית בעת החדשה ובדורות האחרונים. היא נתפסה כאקט סובייקטיבי מובהק, המייצג את הניסיון הדתי של המתפלל. במקביל הדגישו הוגים כמו הרמן כהן ופרנץ רוזנצווייג את התפילה כביטוי של היחיד, ואף עקבו אחר המשמעות של התנועה מתפילה אישית לתפילה קהילתית, לאמור תפילת הציבור. עניין מיוחד גילו בעובדה, שלתפילה יש עמדת ביניים: מצד אחד היא תוצאה של הלכי נפש אינטימיים, ומצד שני היא מגלמת את הציווי הסמכותי. התפילה מתנודדת בין אוטונומיה לסמכותיות.

כך זה מוקדש לניתוח יצירתו של הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק (להלן הרי"ד) על התפילה. לסוגיה זו הקדיש הרי"ד דיונים נרחבים, והיא העסיקה את דעתו בכתבים רבים שהותיר. בכוונתי לנתח בחיבורי את מעמדה של התפילה בכתביו ואת שורת התובנות שהנחיל בסוגיה זו.

חקר התודעה הדתית

הרי"ד לא פעל בחלל הריק. התפילה היא סממן חשוב של הדתיות היהודית בארצות הברית הן מזווית הראייה החווייתית הקיומית הן מהזווית הקהילתית, ועוד נדון בכך בחיבור זה.² מרכזיותה של התפילה בחיי היהדות האמריקאית הונצחה גם בהגות.³ הרי"ד חש מחויבות עמוקה לא רק למקורות היהודיים המכוננים אלא גם למקורות הפילוסופיים התרבותיים הכלליים. מחויבות זו איננה נוגעת רק להשקפת עולמו הפילוסופית ה'צרה' של הרי"ד, אלא יש לה היבט סוציולוגי המתבטא באורח חייו ובדרכה של האורתודוקסייה המודרנית.

מבחינת המקורות והמתודות המחקריים של הגות הרי"ד תופס מקום חשוב הזרם הפילוסופי והתאולוגי שעסק בפנומנולוגיה של הדת, כפי שנראה להלן בפרקי הספר. הן מסגרת הדיון על התפילה בכתבי הרי"ד הן מונחיו של הדיון מושתתים על הספרות הפנומנולוגית הדתית. ואכן בכוונתי לטעון, כי המשימה המרכזית של הגות התפילה של הרי"ד היא להציע תיאור פנומנולוגי מקיף של תודעת התפילה. על כן כדאי לחדד את הגדרים והגבולות של תודעת התפילה.

באופן כללי אימצו הפנומנולוגים של הדת את עקרונות הגותו של הוסרל (1859-1938), אך מתוך ראיית הדת כנתון. הפנומנולוג של הדת איננו

2 ראה להלן פרק שנים עשר.

3 ראה למשל ש' רצבי, בין גורל ליעוד: השיח התיאולוגי היהודי בארצות הברית, תל אביב ובאר שבע תשס"ג, עמ' 241-242.

מפעיל שיפוט כלפי התופעה הדתית, אלא חותר לפענח ולהבין את מהותה. הפנומנולוג עוסק בתיאור, ועל כן הוא מתעניין במבנה התודעה, לאמור באופן שבו נתפסים אובייקטים בתודעה. לפי הוסרל התודעה היא אינטנציונלית, כלומר היא מתייחסת לאובייקטים. מבחינת הפנומנולוגים של הדת האדם הדתי הוא בעל תודעה מובחנת, הכוללת שורה של מהלכים תודעתיים פעילים (אקטים), המתייחסים לאובייקטים כמו האל. פנומנולוגים אלה בוחנים את הופעותיה השונות של הדת, והמנוגדות זו לזו לעתים, כדי לחלץ מהן את הרכיבים המהותיים של התודעה הדתית, ובמקרה זה תודעת התפילה. הוגים וחוקרים דנו באופייה ובגדריה של הפנומנולוגיה של הדת. אריק שרף ניסח את המשימה המוטלת על הפנומנולוג של הדת בחמישה שלבים:

(א) לקבוע שמות לקבוצות של תופעות, כגון קרבן, מיתוס או תפילה.
 (ב) לעקוב אחר החוויות שהאדם הדתי מתנסה בהן, ולחוות אותן באופן שיטתי. בכך יש סטייה מסוימת מ'אובייקטיביות טהורה'.
 (ג) להשתמש בעקרון האיפוק (epoché), כלומר לסגת ממעורבות כלשהי בתופעה, ולהתנהג כצופה מן הצד.

(ד) להתבונן בתופעה ולהבהיר אותה.
 (ה) לעמוד לנוכח המציאות הכאוטית, להעיד עליה ולתאר אותה על פי המהלכים שהוצגו בסעיפים הקודמים.⁴

שרף קבע את דרכו של הפנומנולוג על פי עיון בחיבוריהם של גררדוס ון דר לייו (Leeuw, 1890-1950), יאן הרמלינק (Hermelink, 1924-1961) ואחרים. ג'וזף ד' בטיס ציין, כי הפנומנולוגיה של הדת שונה מהפילוסופיה של הדת בין השאר בכך שהיא איננה עוסקת אך ורק ברעיונות ובשיטות אלא גם במגוון הצורות של הביטוי הדתי, כמו ריטואל, סמליות וכדומה.⁵ כלומר לדידו הפנומנולוגיה נדרשת גם למשמעותם התודעתית של המעשים ה'אובייקטיביים', ולא רק לחוויה הסובייקטיבית. הבחנה זו הייתה ליסוד מכונן בהגותו של הריי. ד. מתוך רקע כזה ניגשו הפנומנולוגים לתפילה.

4 E. J. Sharpe, *Comparative Religion*, London 1975, p. 234. ראה למשל J. Waardenburg, *Reflections on the Study of Religion*, the Hague 1978
 5 J. D. Betteis (ed.), *Phenomenology of Religion*, New York & London 1969, p. 3. וראה שרף (בהערה הקודמת), עמ' 248-249.

תודעת התפילה

הדיון הפנומנולוגי בתפילה בספרות המחקרית בתולדות הדתות בכלל ובעולם היהודי בפרט התנהל בשני מישורים לפחות:

(א) התפילה כשלעצמה. מעלותיה, סגולותיה והשלכותיה של התפילה נידונו בהיבטים שונים. במקרים רבים נקבע אופייה של התפילה על פי פעולתה ותכליתה. מטרותיה של התפילה הוגדרו כדלהלן:

1. השפעה על מרקם ההנהגה האלוהית והקוסמית (השגחה).
2. השפעה על דרגתו המוסרית והדתית של המתפלל (חינוך).
3. השפעה על המרקם החברתי (קהילה. תפילת הציבור).

(ב) התפילה בהקשר של המתפלל. התפילה שוב איננה נתפסת כפעולה דתית אטומית, אלא היא משקפת את תודעתו של המתפלל ואת זיקתו הכללית לאל ולעולם. במישור זה התפילה איננה נשקלת על פי תכליתה, אלא על פי תרומתה לעיצוב מעמד המתפלל ולביטוייו של מצב זה. המישור השני של הדיון בתפילה מתבטא בהיבטים אלה:

1. התפילה נתפסת כראי וכסימפטום של אורחות החיים והתודעה הדתית של המתפלל.⁶
  2. התפילה נתפסת כעמידה לפני האל⁷ וכביטוי של מערכת היחסים עם הממד הטרונסצנדנטי של החיים ושל ההוויה.
  3. התפילה נתפסת כביטוי של קהילה (תפילת הציבור).⁸
- המישור הראשון – תפילה כשלעצמה – הולם את תפיסת התפילה

6 מהר"ל מפראג טען, כי התפילה היא מרכיב בהגדרת האדם כאדם שלם. לדידו האדם נברא חסר, והוא משלים עצמו באמצעות התפילה. מהר"ל השתמש במינוח האריסטוטלי, שלפיו האדם הוא 'מדבר'. אולם בעוד אריסטו התכוון לדיבור 'פנימי', כלומר למחשבה המשתמשת בשפה, מהר"ל התייחס לדיבור הנשמע. התפילה משלימה את הדיבור, ולפיכך האדם הוא 'ש מדבר' שלם (נתיבות עולם, נתיב העבודה, ב, ירושלים תשל"ב, דף פא ע"א). על הדיבור ראה עוד, K. E. Grözinger, 'Sprache und Identität: Das Hebräische und die Jude', in idem (ed.),

Sprache und Identität im Judentum, Wiesbaden 1998, pp. 75-90

7 שכטר ציין, כי התפילה מעידה על הקרבה שבין אדם לאלוהיו. הוא התפלמס בחריפות עם העמדה המייחסת לספרות הרבנית תפיסה טרונסצנדנטית ביחס לקשר שבין אל ואדם. ראה S. Schechter, *Aspects of Rabbinic Theology*, New York 1961 [1901], pp. 22-23

8 ראה למשל P. LeFevre, *Understandings of Prayer*, Philadelphia 1981

כביטוי של 'מילים מקודשות', כמינוחו של הפנומנולוג של הדת אדוארד להמן (Lehmann, 1862-1930). לפי להמן התפילה ממלאת מקום מרכזי במרכיב השני מבין שלושת המרכיבים של הדת ('פעולות מקודשות' כגון ריטואל ומגיה; 'מילים מקודשות' כמו שירת הקודש וטקסים; ו'מקומות מקודשים' כמובן של מרחב ומקום במרחב).⁹ אלסטון ציין את התפילה ואת 'שאר צורות התקשורת עם האלים' כאחד מהמאפיינים של התהוות הדת.¹⁰

המישור השני – תפילה כשיקוף הדינמיקה של חיי המתפלל – הולם את הדיון בתפילה בספרות המיסטית ובספרות הפנומנולוגית. הרוחניות הנוצרית מבוססת בחלקה על ספר תהלים ועל התפילות הבניות עליו. סדר היום המונסטי מסתמך על תפילות כאלה, ועיקרון זה משתקף למשל בכתביו של אוגוסטינוס. בספרות המיסטית התפילה היא לעתים ביטוי לשאיפת הדבקות וההתאחדות עם האל. תרזה מאווילה (1515-1582), למשל, כינתה את השלב הראשון של ההתאחדות 'תפילת הדממה'. בניגוד לתפילה המילולית שלב זה מציין את ההתבוננות וההשתקעות – המדיטציה – בטקסט מקודש או באירוע מחיי הקדושים. התוצאה היא חוויה של קרבת אלוהים. את השלב השני כינתה 'תפילה של ההתאחדות המלאה'. שלב זה מציין את גילוי הנוכחות האלוהית בנפש. התוצאה היא התאחדות של האלוהות והנפש ב'חיבוק' הדדי. השלב השלישי הוא השלב האקסטטי.¹¹ לפי תיאור זה התפילה אינה אלא רפלקסייה של הדרגות השונות של החוויה המיסטית. גישה מרחיבה של תודעת התפילה מופיעה גם אצל הוגים שאינם מיסטיקנים כמובהק. למשל, אמיל ברונר (1889-1966) ציין שהתפילה היא ראי נפשו של המתפלל ויחסה לאלוהות. הוא טען, שהתפילה נובעת מ'השקפה מעמיקה על חיינו וכן מלימוד ומחקר של דבר האל'.¹²

תפיסת התפילה כתהליך רצוף המעצב את חיי המתפלל מופיעה בהגות היהודית. גישה שאיננה מיסטית אך היא רואה בתפילה ביטוי של זרם החיים

9 ראה שארפ (לעיל הערה 4), עמ' 227.

10 W. P. Alston, 'Religion', in P. Edwards (ed.), *Encyclopedia of Philosophy*, New York 1967, pp. 141-142

11 N. Pike, *Mystic Union: An Essay in the Phenomenology of Mysticism*, ראה Ithaca & London 1992, pp. 1-11

12 E. Brunner, *The Divine Imperative: A Study in Christian Ethics*, Cambridge [1941] 2002. הרי"ד ציטט את ברונר כחיבורו מן הסערה, עמ' 129.

הדתיים בכללם נמצאת למשל בהגותם של ר' יהודה הלוי ור' יוסף אלבן.¹³ ביטוי אחר לאופי התהליכי של התפילה, המציג שלבים של תיקון, נמצא בספר הזוהר.¹⁴ מקובלים רבים ראו את התפילה כגורם המקשר שמים וארץ, אנושות ואלוהות. תפיסות אלה ואחרות מעוררות עניין דווקא מפני שריבוי המצוות איננו מטשטש את מקומה המרכזי של התפילה. תופעה זו מרשימה יותר לאור העובדה, שרוב פוסקי ההלכה קבעו שתפילה איננה מן התורה. גישות כאלה יצרו מצע טקסטואלי וטקסי נוח לניתוח פנומנולוגי.

המחקר הפנומנולוגי של התפילה

העניין האקדמי בתפילה התעורר במפנה המאה התשע עשרה. חוקרים החלו להשתמש בגישות של היסטוריה ביקורתית, פסיכולוגיה ומדע השוואתי. חוקרים אלה ראו בתפילה ביטוי מרכזי של הדת. רבים מאלה שחיברו מחקרים מיוחדים על התפילה היו גרמנים, כדוגמת אדוארד פון דר גולץ (Goltz, 1870-1939), אוטו דיבליוס (Dibelius, 1880-1967) ופאול דרוו (Drews, 1858-1912). מרסל מוס (Mauss, 1872-1950) מצרפת ופרידריך היילר (Heiler, 1892-1967) מגרמניה טענו שהתפילה היא מרכיב אוניברסלי של הדת, וככזו היא בגדר דבקות של אדם באלוהיו.¹⁵

בספרות הפנומנולוגית הדתית נתפסה התפילה בראש ובראשונה כ'אקט דתי' או 'אקט רוחני',¹⁶ שהוא בעל משמעות מלאה בסביבה דתית בלבד. הרי"ד השתמש לא מעט בביטוי זה, שנתנסח תדיר ובהנמקה נרחבת בהגותו הפנומנולוגית הדתית של מקס שלר (1874-1928). לדידו הבנת התפילה, ככל אקט דתי, לא תהיה מלאה בלא 'מיקומה בתוך המשגה עמוקה וכוללת של זרם חיינו הארעיים ביחס לאישיות היציבה של עצמיותנו

13 ראה להלן פרק אחד עשר; ד' ארליך, 'הדואליות כמאפיין סגנוני של הדיון בתפילה בספר העקרים לר' יוסף אלבן', כנישתא 3 (תשס"ז), עמ' כא-לט.

14 ראה ג' שלום, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תרגם י' בן-שלמה, ירושלים תשמ"א, עמ' 120-121.

15 ראה W. S. F. Pickering, 'Introduction to Marcel Mauss', *On Prayer*, trans. by S. Leslie, New York & Oxford 2003, p. 9

16 לעתים משתמשים במונח 'מעשה דתי' ולעתים ב'פעולה דתית' כדי לבטא סוג כזה של אקט (*religiösen Akt*).

(feststehenden Person hineinzustellen).¹⁷ שלר הוסיף וטען, כי האקט הדתי התודעתי הוא אוטונומי, כלומר הוא מקבל את משמעותו אך ורק במסגרת של התודעה הדתית. ההיבטים הפסיכולוגיים, הפילוסופיים והחברתיים עשויים לסייע להכרת מעמדה של התפילה, אולם הבנה מושלמת שלה מתאפשרת אך ורק מתוך חוויית האלוהים של התודעה הדתית.¹⁸ רודולף אוטו (1869-1937) הקדיש את ספרו 'על הקדושה' לטענה, שהדתיות היא מצב שאי אפשר לתרגם אותו במלואו לתחומים אחרים (פסיכולוגיה, סוציולוגיה, פילוסופיה וכדומה).¹⁹ חוויית האלוהים, הנומינזיות, מאפיינת את הדת בלבד. לפי גישות כאלה התפילה נשקלת בהקשר הכולל של החיים הדתיים ולא רק כאקט דתי מבודד. מכל מקום התפילה היא בראש ובראשונה אקט תודעתי. מבחינות רבות העמיק שלר את גישתו של אוטו. שלר ואוטו היו פנומנולוגים של הדת שהטביעו את חותמם על הגותו של הרייך. אולם היו פנומנולוגים של הדת שעסקו באופן ספציפי בתודעת התפילה כפי שנראה להלן, וקשה להניח שלא השפיעו על דיוניו של הרייך. הרי הרייך היה בברלין בתקופה שגישות אלה תססו בהגות שנכתבה גרמנית, ובא במגע קרוב עם הסגל האקדמי באוניברסיטת ברלין שדן בהן והתמודד אתן. ואכן הטרימינולוגיה שלו ואופי דיוניו מעוצבים במישרין ובעקיפין בידי הגישות הפנומנולוגיות, כפי שנראה בפרקי החיבור הזה.

במיוחד השפיע ספרו של פרידריך היילר על תפיסת התפילה בראשית המאה העשרים ובמידה רבה גם על הגות הרייך. ספרו של היילר על התפילה (*Das Gebet*) הושפע במישרין מתפיסתו של נתן זדרבלום (Söderblom, 1866-1931), שבמקביל לאוטו ולשלר טען, שהמעשה הדתי צריך להיות מובן מתוך עצמו ולא מתוך תחומים אחרים (פסיכולוגיה, מגיה וכדומה). על כן נציג בקצרה רעיונות פנומנולוגיים שהופיעו בספרו של היילר.

היילר גרס, שהתפילה היא הביטוי הישיר של החוויות הדתיות הפנימיות, בניגוד לשאר הפעולות הטקסיות שהן ביטוי אמצעי בלבד.²⁰ הוא פתח את ספרו

17 M. Scheler, *On the Eternal in Man*, Hamden, Connecticut 1960, p. 39. שלר

התייחס לתשובה, שהיא ביטוי קלסי נוסף של אקט דתי.

18 בטיבו של האקט הדתי נדון להלן, עמ' 202-204.

19 בסוגיית אי-האפשרות לתרגם את החוויה הדתית עסק הרייך בהרחבה בחיבורו איש האמונה הבודד. ראה ד' שוורץ, הגותו הפילוסופית של הרב סולובייצ'יק, ב, רמת גן תשס"ח, עמ' 331-335.

20 ראה ר' מרגולין, הדת הפנימית: פנומנולוגיה של חיי הדת הפנימיים והשתקפותם במקורות היהדות, רמת גן וירושלים תשע"ב, עמ' 23.

בהצהרה, שהמשותף לאנשי דת, חוקרים ותאולוגים הוא ההבנה, שהתפילה היא תופעה מרכזית של הדת.²¹ לדעתו 'אין ספק שהתפילה היא לבה של הדת ומרכזה'.²²

היילר חתר לתאר את מהותה של התפילה, והקדיש את הפרק האחרון במיוחד לסוגיה זו. הוא טען שורה של טענות על תודעת התפילה. לדבריו התפילה מופיעה בצורות רבות, מהחוויות הספונטניות ועד לדפוסים הממוסדים. התפילה היא הביטוי האישי ביותר וגם הקהילתי המובהק. היא נעה מתוצר של אקסטזה ועד למילוי של חוק דתי ממוסד.²³ המניע הפסיכולוגי השורשי ביותר של התפילה הוא שאיפתו הראשונית ביותר של האדם לחיים איכותיים, עצמתיים ועשירים יותר.²⁴ מכאן שתפילה מתייחסת לכל מישורי הוויית האדם, מעצם הקיום ועד למישורים הרחניים ביותר. אבל מניע זה איננו ממצה את תודעת התפילה. היילר טען, כי המבנה הפנימי העמוק של תודעת התפילה מושתת על שלושה יסודות:

(א) האמונה באל אישי.

(ב) האמונה בנוכחותו הממשית והמדידת של האל.

(ג) חבירה דרמטית (dramatische) של האל לאדם.²⁵

היילר הוסיף וטען, שהתפילה היא פנייה אישית של 'אני' ל'אתה' ופתיחת הלב כלפיו. בקיצור, התפילה היא דיאלוג עם האל ויצירת קהילה עמו. הוא הבהיר, שתפילה איננה מתמצית באמונה באל האישי ובנוכחותו. תפילה היא תקשורת וזיקה פנימית בין האדם לבין אלוהיו. לא נטעה אם נקבע, שמבחינתו התפילה היא הדבקות באל.²⁶

בעקבות דיונו הראשוני של היילר עסקו פנומנולוגים של הדת בניתוח תודעת התפילה במסגרת מחקריהם על הדת. ויליאם בֶּרְדָה קריסטנסן (1867–1953), למשל, טען כי הפנומנולוגיה של הדת מבקשת את היסודות הזוהים שבדתות השונות, וזאת במגמה לחשוף את אשיות התודעה הדתית של האדם באשר הוא

F. Heiler, *Prayer: A Study in the History and Psychology of Religion*, 21
Oxford 1932, p. xiii

22 שם, עמ' xv.

23 שם, עמ' 353.

24 שם, עמ' 355.

25 שם, עמ' 356 (במקור עמ' 489). בתרגום האנגלי realistic.

26 שם, עמ' 357.

אדם. קריסטנסן הוסיף, שהדתות אינן מדווחות במדויק ובמפורט על טיבו של הצורך הדתי הגורם להתפלל. חקר הביטוי התודעתי של התפילה מלמד על שני סוגים:

(א) 'התפילה המגית', המציין את יכולותיה והשפעותיה של התפילה.
 (ב) 'התפילה הספיריטואלית', המציין את הכניעה לרצון האל ואת המטען הספיריטואלי בעקבות כניעה זו.²⁷

על פי ניתוחו של קריסטנסן שני הסוגים הללו נובעים מרכיב תודעתי אחד, שהוא אקט התפילה. ניתוח זה הוא רק דוגמה אחת להפנמת הקטגוריות של חקר תודעת התפילה, שהונחו בשלהי המאה התשע עשרה ובראשית המאה העשרים.

תודעת התפילה ביהדות

תפיסה פנומנולוגית של התפילה מופיעה גם בחקר הליטורגיה היהודית ומעמדה בהלכה ובהגות. השתמשו בה בעיקר חוקרים שלא הסתפקו בממד הפילולוגי וההיסטורי של התפילה. דוגמה לתפיסה כזו ניתן לראות בדבריו של אורי ארליך:

במרכזו של חקר התפילה אין די שיעמוד נוסח התפילה כשהוא לעצמו אלא יש להעמיד את פעולת התפילה על כל ממדיה. הטקסט הוא כמובן מרכיב מרכזי, אך אין הוא אלא ביטוי חלקי לפעולת התפילה כמובנה המלא. מהבחינה הזאת גם אין לראות בנוסחאות התפילה יצירות ספרותיות אלא טקסטים המושמים בפי המתפלל בעמדו לפני קונו. תכליתן אפוא ליצור מעמד של שיח חי בין האדם ובין אלוהיו. המקום שהתפילה נערכת בו, מספר התפילות, זמניהן, מצב הנפש של המתפלל בזמן התפילה, לברשו, קולו, תנוחת גופו ועוד — כל אלה ועמם נוסחאות התפילה מעצבים את המעמד החי של פעולת התפילה.²⁸

27 בטיס (לעיל הערה 5), עמ' 39.

28 א' ארליך, 'כל עצמתי תאמרנה': השפה הלא מילולית של התפילה, ירושלים תשס"ג, עמ' 12. השימוש במונח 'פעולת התפילה' משקף בעקיפין את הטרמינולוגיה של הספרות הפנומנולוגית. על המחוות הגופניות של התפילה ראה למשל L. Jacobs, *Religion and the Individual: A Jewish Perspective*, Cambridge 1992, pp. 66-72

במובן מסוים ניתן לומר, כי נוסח התפילות שערכו מסדרי התפילות תומך במגמה התודעתית, בעיקר כאשר מתגלה פער בין הממשות הרבגונית לבין התודעה האחידה שביקשו מסדרי התפילות להשריש במתפללים.²⁹ במקרים רבים הנוסח חותר לתמוך בתודעה אוניברסלית או למצער כלל-יהודית. ראוי לציין, כי חוקר מחשבת ישראל שלום רוזנברג חיבר מסה פנומנולוגית חלוצית רחבת יריעה על התפילה בהגות היהודית. במסתו זו הוא ציין שלוש שכבות בחקר התפילה:

(א) ניתוח פילולוגי והיסטורי ('צורני') של התפילה.

(ב) חשיפת הרעיונות והתפיסות שבתפילה ('מערכת סמנטית').³⁰

(ג) חקר מעמדה של התפילה בחיים הדתיים ובהגות ('פרגמטיקה').³¹

לאחר מכן ציין רוזנברג במסתו שורה של 'כיווני התייחסות לתפילה' כדלהלן:

(א) התפילה התמימה. הגישה המקראית והמדרשית לתפילה, גישה שאין בה רפלקטיביות.

(ב) התפילה התאורגית. הגישה בדבר פעולת התפילה, המציגה אותה כתיקון עולם ואלוהות. גישה זו באה לידי ביטוי שיטתי בקבלה באמצעות רעיון התיקון בעולם האלוהי. רוזנברג כלל גם את הדיון בתפילה המגית בסעיף זה.

(ג) התפילה המיסטית. הגישה הקבלית, המציגה את התפילה כדבקות וכהתעלות.

(ד) התפילה הדידקטית. הגישה המוסרית, שלפיה התפילה היא גורם מחנך.

(ה) התפילה האקזיסטנציאלית. הגישה הדיאלוגית, שלפיה התפילה משקפת מצב קיומי סובייקטיבי.

29 דוגמה לכך היא סוגיית בקשת הגשמים, המותאמת למקום מסוים (בבל או ארץ ישראל), אך מסדרי התפילות ביקשו ליצור נוסחה שתהא מקובלת לכל המקומות. ראה A. A. Lasker & D. J. Lasker, 'The Jewish Prayer for Rain in Babylonia', *Journal for the Study of Judaism* 15 (1984), pp. 124-144; idem, 'The Jewish Prayer for Rain in the Post-Talmudic Diaspora', *AJS Review* 9 (1984), pp. 141-174

30 על ערך הדיון במשמעויות התפילה ראה למשל א' ברקוביץ, 'עיון תפילה', בתוך י' רפאל (עורך), ספר אביעד: קובץ מאמרים ומחקרים לזכר ד"ר ישעיהו וולפסברג-אביעד, ירושלים תשמ"ו, עמ' קעט-קפד.

31 ש' רוזנברג, 'תפילה והגות יהודית: כיוונים ובעיות', בתוך ג"ח כהן (עורך), התפילה היהודית: המשך וחדוש, רמת גן וירושלים תשל"ח, עמ' 87.

(1) התפילה האינסטיטוציונלית. הגישה הקהילתית, שהתפילה מבטאת קיום קיבוץ ('תפילה בציבור').³²

אפשר להוסיף כיווני התייחסות לרשימה זו, אולם רוזנברג הפליא להציג את התפילה כמערכת של אקטים תודעתיים, הממצים את התודעה הדתית היהודית. תובנותיו משקפות את התאמת הדיונים הנרחבים בתפילה, שהופיעו בספרות הפנומנולוגית הדתית הכללית, לחקר התפילה ביהדות. מאז התחברו עבודות פנומנולוגיות נוספות על התפילה היהודית. לורנס הופמן, למשל, ראה בטקסט הליטורגי 'מקור של תובנה לדרך שבה התעצבה התודעה הדתית, למקורותיה ולאופן שבו היא לבשה רוח חיים'.³³ הופמן ניתח תפילות מסוימות כדי להגיע לתובנה כזו. דומה שגם עבודותיו של ראובן קימלמן וספרו של שלמה קלמן (סטפן) רייף מכילים ניתוחים פנומנולוגיים, אף על פי שהם חותרים לתיאור היסטורי וביקורתי.³⁴ צבי זהבי בחר להציג את התפילה לפי טיפוסים המתפללים. הוא מנה שישה טיפוסים כאלה: המבצע (performer), המיסטיקן (mystic), המתעד (scribe), הכוהן (priest), המתבונן (meditator) והידוען (celebrity). אין בכונתי להיכנס כאן להגדרת הטיפוסים הללו או לדון במידת שיקופם את מכלול הטיפוסים המתפללים. אולם אציין, כי זהבי הציב את הרי"ד כאבטיפוס של המבצע.³⁵ בעולם הרבני הציוני הדתי בעיקר מתפרסמים חיבורים החותרים לתובנה של תודעת התפילה.³⁶ אף על פי שמחברים אלה קרוב לוודאי אינם

32 שם, עמ' 89-107. על התפילה בקבלה ראש למשל מ' אידל, 'על כוונת שמונה עשרה של ר' יצחק סגי נהור', בתוך מ' אורון וע' גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 25-52.

33 L. A. Hoffman, *Beyond the Text: A Holistic Approach to Liturgy*, Bloomington & Indianapolis 1987, p. 3

34 ש"ק רייף, התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, אור יהודה תש"ע; R. Kimelman, "The Shema Liturgy: From Covenant Ceremony to 'Coronation', כנישתא 1 (תשס"א), עמ' 9-105; הנ"ל, 'לכה דודי' וקבלת שבת, ירושלים ולוס אנג'לס תשס"ג. בספרו של רון מרגולין, הדת הפנימית (לעיל הערה 20) מוצגים היבטים פנומנולוגיים אחדים של התפילה.

35 ראה T. Zahavy, *God's Favorite Prayers*, Teaneck, NJ 2011, p. 37. הרב אהרן ליכטנשטיין מוצג כאבטיפוס של המתעד.

36 דוגמה לחיבור רב עניין בתחום זה הוא ספרם של אלי טרגין ומיכאל רובינשטיין, תפלה כמפגש, א-ב, ירושלים תשע"א. ראוי עוד להזכיר את ספרו של הרב אלי אדלר,

מכירים לעומק את הספרות הפנומנולוגית וגישתם איננה ביקורתית, היא מעידה על אקלים רעיוני המייחס חשיבות להבנת התודעה הדתית של התפילה.

התפילה וההגות היהודית

נקודת המוצא של מסורת ההגות היהודית בימי הביניים ובראשית העת החדשה היא בראש ובראשונה תפיסת התפילה כחובה וכמילוי דרישת החוק הדתי: ההגות היהודית משייכת את התפילה לסוגיית טעמי המצוות ולדיונים בזיקת האדם לבוראו. מנקודת מוצא זו דנים הוגים בשורת הבעיות התאולוגיות שהתפילה מעוררת. מקומה של התפילה בהגות היהודית נגזר משתי גישות אלה:

(א) תפילה כקיום ציווי או חובה דתיים. מובן זה מתמקד בתפילה עצמה כחובה וכאידיאל כאחד. מילוי החובה נעשה בשני אופנים:

1. אמירת הטקסטים הליטורגיים השונים והמגוונים.
  2. כוונה, שעניינה (I) שלמות מנטלית ו-(II) הבנת הטקסטים הליטורגיים.
- (ב) תפילה כהתגשמות או כסימול של אידיאלים דתיים אחרים מלבד מילוי החובה הדתית. דוגמאות לאידיאלים כאלה הן:
1. תפילה כהתבוננות קונטמפלאטיבית.
  2. תפילה כדבקות וכמהלך אקסטטי.
  3. תפילה כהשפעה על המהלכים השמימיים.

ההגות הדתית בתקופות שונות עסקה בזיקה שבין תפילה לתורת האלוהות. התשתית התאולוגית דנה בעיקר בסוגיות אלה:

(א) תפילה ונבואה. תפילה כשלעצמה נתפסת כדיבור. מצב התפילה מתייחס לאדם הפונה בשיח ובדברים אל אלוהיו. הזיקה לנבואה היא ברורה. במצב הנבואה מתקיים שיח בין האל לבין הנביא. אפשר לדון בשאלה מי היוזם, אולם אדם ואל משוחחים זה עם זה פעם בפעם. התפילה היא אירוע המזכיר את הדיאלוג הנבואי, אף על פי שרק האדם הוא הדובר; אבל מושא פנייתו הוא האל. יתר על כן: התפילה הממוסדת באה לאחר שהנבואה המתועדת פסקה. על כן נידונה התפילה בזיקה לנבואה.³⁷

תפילת ישרים, עצמונה תשס"ג. בעולם החרדי יוצאים לאור בעיקר ספרי הלכות תפילה וחיבורי מוסר הדנים במעלת התפילה.

37 על נבואה ותפילה ראה הר"ד, איש האמונה הבודד, בתוך איש האמונה, תרגמו צ' זינגר וז' גוטהולד, ירושלים תשמ"א, עמ' 33-41.

(ב) תפילה ותאולוגיה שלילית. כבר בהגות של ימי הביניים נקבעה שלילת התארים האלוהיים כדוקטרינה מקובלת ורשמית למחצה. עובדה זו קבעה את האל כבלתי ניתן לתיאור בשפה האנושית, וכנבדל באופן מוחלט מן האדם. תפיסה כזו של אלוהות הציגה אל שאיננו משתנה. אלוהות כזו איננה יכולה להתרשם מפנייה של האדם אליה. הידיעה של האל מתייחסת לעולם התבוני המושתת על חוקיות אוניברסלית, אך אינה חלה על הפרט בפרטיותו ובאירועים הסוערים העוברים עליו. הרמב"ם קיבע תפיסה זו באופן שיטתי, אולם היא כבר הייתה מקובלת קודם לכן. מעטים העזו לחלוק עליה, ורובם לא דחו את הקביעה שהאל איננו משתנה. לנוכח תפיסה תאולוגית כזו התפילה הופכת לעקרה. לא רק שהיא איננה משנה מאומה, אלא ספק אם המבנה הקוסמי וההייררכי של האל וברואיו יכול לאפשר מודעות לתפילה.

(ג) תפילה ושלמות אלוהית. סוגיה זו נובעת מקודמתה. בעוד שבסעיף הקודם התייחסנו לידיעה ולתארים האלוהיים, כאן אנו מתייחסים להשגחה האלוהית. אם אכן התפילה משנה החלטות אלוהיות (ריפוי חולים, הסרת גזרה רעה וכדומה), התוצאה היא סתירה: האל הוא מושלם והוא והכרעותיו אינן משתנות מחד גיסא, ובכוחה של התפילה לשנות את הגזרה האלוהית מאידך גיסא. אם אין בתפילה יכולת לשנות את הגזרה האלוהית, יש לעמוד על עצם התועלת שבנשיאתה. בדרך כלל חוסר האונים לנוכח השלמות האלוהית שאינה משתנה הולך לבקשת תועלות התפילה ביחס למתפלל ולחברה שבה הוא חי.³⁸

ההגות היהודית בעולם המודרני התייחסה להיבטים השונים של התפילה, והרי"ד היה מראשי המדברים בסוגיית התפילה.³⁹ אך מוקדי העניין המרכזיים בדיונים ההגותיים על התפילה שוב לא היו ההיבטים התאולוגיים. המחשבה היהודית המודרנית התעניינה יותר במצב התפילה, דהיינו בעמידה לפני האל, ובתודעת התפילה מאשר בסתירות תאולוגיות. בניגוד להגות של ימי הביניים, שמבחינתה התפילה מעוגנת בריטואל השגרתי, ועם סמליותה וחשיבותה היא רק אחת מן המטלות הזוקקות טעם וליבון, בהגות של העת החדשה קיבלה התפילה מעמד חדש ושונה. מעתה היא משקפת את הווייתו המוסרית של האדם ואת ערכיו, תודעתו, חווייתו ואישיותו. 'אין התפילה (das Gebet)

38 הרי"ד לא היה מוטרד מסוגיה תאולוגית זו, מפני שזויות הראייה שלו הייתה תודעת התפילה, לאמור הסובייקט המתפלל והפרספקטיבה האנושית של התפילה.

39 רוזנברג (לעיל הערה 31), עמ' 104-105.

שרויה בזמן, אלא הזמן שרוי בתפילה.⁴⁰ אף הרי"ד מיקד את עניינו במצבים האנושיים והתודעתיים שהתפילה היא ביטוי ותיעוד שלהם. מעתה התפילה מתקשרת לממדים הפנומנולוגיים והאקזיסטנציאליסטיים של החיים הדתיים. הרי"ד נטל על עצמו משימה לא פשוטה. הוא התאמץ לטעת גישה זו, המבכרת את תיאור חוויית התפילה על פני הנמקת ההתנהגות הפולחנית רבת הפרטים שמחייבת התורה, בלבה של ההגות האורתודוקסית.

התפילה בעולמו של הרי"ד

בדיוניו של הרי"ד על התפילה ניכרים הדיהם של מקורות פילוסופיים, קבליים וחסידיים. אין ספק שתבניות מחשבה קבליות, למשל, נוכחות בדבריו, אף על פי שלרוב הוא התרחק מהמיסטיקה. עקבות גישותיהם של המהר"ל מפראג ב'נתיבות עולם' ושל פרשני הסידור המסורתיים והחדשים מופיעים אף הם במאמריו. אבל כל המקורות הללו רוחשים מתחת לפני השטח. בני שיחו התדירים של הרי"ד ממשיכים להיות קבועים: התפילה ונוסחיה כשלעצמם, הרמב"ם ולעתים נוספות דמויות כמו ר' יהודה הלוי והרמב"ן. המטען של המקורות הללו ניצוק לתוך שיטות כתיבה ודיון שמקורן בפילוסופיה של ראשית המאה העשרים, כפי שנראה מיד.

הרי"ד הושפע עמוקות מהפנומנולוגיה של הדת, והשפעה זו ניכרה בחיבוריו הגדולים מאמצע שנות הארבעים של המאה שעברה. בחיבורים אלה התפילה היא בראש ובראשונה 'מעשה דתי' או 'פעולה דתית' של התודעה. בשנות החמישים החל הרי"ד לחבר גם מסות קיומיות. הוגים אקזיסטנציאליסטיים דתיים טענו שהתפילה היא ביטוי של הקיום האנושי. התפילה נובעת בראש ובראשונה ממצבי מצוקה וסבל. על כן התפילה פונה אל הקרע הקיומי, והיא משקפת את הגישה הדתית לקרע כזה. נוסף לכך, תפילה היא ביטוי של שיח ושל אפשרות ביטוי. המתפלל גילה את אפשרות השיח הבין-סובייקטיבי. על כן לעתים התפילה מאפיינת את נושאה בכבוד קיומי.

עם זאת יש לציין, שבעיית המקורות של הרי"ד היא סבוכה. אין ספק שהוא הושפע מאקלים רעיוני ותאולוגי.⁴¹ באותה מידה ברור שהוא שלט בשפות

40 מרטין בובר, בסוד שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההווה, ירושלים תשמ"א, עמ' 8.

41 בעניין זה נוגעות הרצאותיו של הרי"ד בנושא 'הגדרותיו הדתיות של האדם וכינונו החברתי', שנישאו בשנת 1957, ותועדו באתר <https://app.box.com/s/7vpxhzhg2>

שונות. הדוקטורט שלו הוגש בשפה הגרמנית. אף על פי כן ההפניות במאמריו השונים מתייחסות בדרך כלל למאמרי סיכום בעברית כדוגמת מאמריו של שמואל הוגו ברגמן, ולחיבורים שניתרגמו לאנגלית כמו ספריו של מקס שלר. הדעת נותנת שהוא לא תמיד ראה צורך לקרוא דברים במקורם, וכי הפנים את רוח הדברים גם מכלי שני ושלישי. התנופה שהביא הרי"ד למחשבה היהודית האורתודוקסית נעוצה בהפנמת תכנים ודרכי חשיבה מתוך ההגות הפנומנולוגית והאקזיסטנציאליסטית, גם אם לא טרח להעמיק בכתבי ההוגים השונים.

התנודות בהגותו של הרי"ד ובפרקי חייו שזורות במעמדה של התפילה. יש אף שהתחקו אחר קווי יסוד לפרוגרמה חינוכית כוללת בהגות התפילה של הרי"ד.⁴² כמה יגיעות יגע הרי"ד להדגיש, שאין בריטואל היהודי עיקר וטפל. אף על פי כן התפילה העסיקה אותו יותר מתחומים רבים אחרים. כמובן, כמי שהיה תלמיד חכם מופלג ועסק בלמדנות ובהוראתה התעניין הרי"ד בצדדים הצורניים וההלכתיים של התפילה. במקביל חדרה בעצמה ההתעניינות בתפילה גם לכתביו ההגותיים. אבל אין ספק שכהוגה התעניין הרי"ד בעיקר בתפילה כמשקפת את מעמדו ואת תודעתו של המתפלל, ובתפילה כמבטאת אידאלים דתיים רבים ומגוונים. מבחינת מקורות ההשפעה הפילוסופיים הייתה התעניינותו של הרי"ד בתפילה משולשת:

(א) אידאליזם הכרתי. הרי"ד התעניין בתפילה כאובייקט הלכתי, שיש לחשוף את יסודותיו ולבנות אותו כתוצר של התבונה. לשם כך פירק את המצבים ההלכתיים של התפילה לגורמיהם. בחיבור 'איש ההלכה' עיגן הרי"ד תהליך זה באידאליזם ההכרתי הפוסט-קאנטיאני, ובעיקר בהגותם של הרמן כהן ופאול נטורפ. בגישה זו אדון בעיקר בפרק העשירי של חיבור זה, העוסק בתפיסות למדניות של התפילה.

תשנ"ח, עמ' 9-72. ekrid9e5fb4/5/129360005. תיעוד נוסף קיים בספר בתוך האדם ועולמו, ירושלים

42 ראה M. Sokolow, 'Tefillat Rav: Educating for Prayer, Utilizing the Writings of Rabbi Joseph B. Soloveitchik: Curricular and Instructional Guidelines', in D. Schnall & M. Sokolow (eds.), *The Azrieli Papers: Dimensions of Orthodox Day School Education*, New York 2011, pp. 284-340. לתרגום עברי שנדפס באחרונה ראה מ' סוקולוב, 'יצירת תכנית לימודים לתפילה בהשראת הגותו של הרב סולובייצ'יק', בתוך א' רוזנק ונ' רוטנברג (עורכים), רב בעולם החדש: עיונים בהשפעתו של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק על תרבות, על חינוך ועל מחשבה יהודית, ירושלים תשע"א, עמ' 514-534.

(ב) פנומנולוגיה. הרי"ד התעניין בתפילה כביטוי של התודעה הדתית. התהליכים הסוערים המאפיינים את התודעה הדתית הסובייקטיבית משתקפים בפעולת התפילה.⁴³ מבחינה זו התפילה היא ביטוי אובייקטיבי ומעשי למעמקי התודעה הדתית התוססת. הרי"ד הושפע בעיקר מהגותו הפנומנולוגית הדתית של מקס שלר ומזרם הפסיכותרפיה הפנומנולוגית. למעשה, חשיפת המבנה והתהליכים המאפיינים את התודעה הדתית היא המשימה העיקרית של החיבורים 'עבודה שבלב' ו'רעיונות על התפילה'. הרושם המתקבל מניתוח חיבורים אלה, כפי שייעשה בפרקים הבאים, הוא שמבנה התודעה הדתית מעניין את הרי"ד יותר מאשר האקט הספציפי של התפילה. לעתים ניכר, שהתפילה היא מעין תואנה לעיסוק בתודעה הדתית. יתר על כן: גם זרמי המחשבה האחרים, לאמור האידיאליזם ההכרתי והאקזיסטנציאליזם, הם אקראיים ואפיוניים ביחס למחקר הפנומנולוגי ה'כבד' שהציג הרי"ד. העדפותיו הפילוסופיות של הרי"ד אינן נתונות בספק: הסקרנות האינטלקטואלית שלו היא מהותנית; היא מופנית רובה ככולה לחקר תודעת (אקט) התפילה בפרט והתודעה הדתית בכלל.

(ג) אקזיסטנציאליזם. לבסוף, הרי"ד התעניין בתפילה כביטוי של המצבים הקיומיים הקונקרטיים של האדם. תפילה מבטאת קיום אותנטי וייחודי שאיננו ניתן להעברה, מתייחסת לבדידות, יוצרת קהילה וכן הלאה. מקורות השפעה המרכזיים היו הגותו של קירקגור וההגות הקיומית הדתית (ריינהולד ניבור, פאול טיליך ואחרים).⁴⁴ בעקיפין הוא הושפע מהגותם של הוגים קיומיים קלסיים כמו היידגר, אבל נדגיש פעם נוספת: ספק אם טרח לקרוא את הגותם של הוגים אלה במקורה. סביר יותר שקרא חומרים של סיכום וקיצור.⁴⁵ הפסיכולוגיה

43 בעקבות הרי"ד אף אני משתמש במונח פעולה בהקשר הפנומנולוגי במונח של act, וזאת בהעדר מונח מקביל בשפה העברית. הרי"ד נקט פעמים אחדות את המונח מעשה באותה ההוראה ('מעשה התפילה').

44 קבוצת ההוגים הפרוטסטנטים המכונה 'התאולוגים של המשבר', ובמיוחד קרל ברט ואמיל ברונר, הייתה אף היא בעלת השפעה חשובה על הגות הרי"ד. הגות זו הייתה קרובה במובנים מסוימים להגות הקיומית. כמדומה שהרי"ד העריך את ההוגים הללו מפני שהם העניקו עוגן לגישה האורתודוקסית בכך שהעמידו את ההתגלות במרכז עניינם התאולוגי.

45 לעתים הנחה זו מוסיפה עניין ומקוריות להגות, כפי שהוברר בהגותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק, שאף הוא הסתמך על קיצורים וסיכומים. אפשר שההיזקקות לידע כללי מכלי שני היא מאפיין של הגות הצומחת מלבה של האורתודוקסיה, שמבחינתה ההתגלות ההיסטורית היא מקור עליון של ידע והכוונה.

האקזיסטנציאליסטית, שפרחה בארצות הברית בשנות החמישים והשישים של המאה העשרים, הותירה אף היא חותם חשוב על רעיונותיו של הריי"ד. הזרמים שציינתי לעיל משמשים כתבניות מחשבה בכתביו של הריי"ד. דפוסים כאלה שבים ונשנים כשמנתחים את דיוניו.

את מקומם של המקורות הפילוסופיים הללו בכתבי הריי"ד ביררנו בהרחבה בשני הכרכים הקודמים של חיבור זה. כאמור לעיל הראינו, שהחיבורים הגדולים של שנות הארבעים של המאה שעברה הושפעו בעיקר מהפנומנולוגיה של הדת.⁴⁶ מכל מקום, הריי"ד לא חתר לשיטתיות, ולעתים התערבו שלושת סוגי המקורות – ביחד עם מקורות השפעה רבים נוספים – בהגותו. אבל בדרך כלל הוא לא נטה לערב סוגי כתיבה שונים אלה באלה. התפילה היא סוגיה יוצאת מן הכלל מבחינה זו, ועוד נעמוד על כך בפרקי חיבור זה. הארת המתודות והמקורות הפילוסופיים של דיוני התפילה בהגות הריי"ד חושפת את עניינו בממד האנתרופולוגי שלה, כלומר בתרומתה לדמותו של המתפלל, לסביבה ולקהילה שהוא בחר לחיות בהן את חייו. מבחינתו תודעת התפילה היא סוערת, משתנה מאדם לאדם ומגלמת את הסובייקטיביות ואת הדיאלקטיקה בטהרתן.⁴⁷ התפילה היא אחד מהשיאים של ביטויי האינדיבידואליות הדתית. על כן הציג הריי"ד את ההלכה כמווסתת וכמאזנת את התודעה והקיום הסובייקטיביים.

תפיסת התפילה של הריי"ד צומחת ומתקמת מתוך שלל התבטאויותיה ההלכתיות המגוונות.⁴⁸ מבחינה סגנונית שיבץ הריי"ד את התפילה בדרשנותו, במאמריו ובמונוגרפיות שכתב. מבחינה עניינית לא הצטמצם הריי"ד לתפילת העמידה בדווקא, אלא ראה בברכות הנהנין, בקריאת שמע, במזמורי התהלים

46 בינתיים התפרסמה בחינה בקורס פילוסופיה יהודית, שלימד ד"ר יוסף סולובייצ'יק בשנת 1936. בחינה זו התפרסמה באתר של *Tradition: Text and Texture* בידית נתנאל הלפגוט. שאלותיה מתייחסות באופן ישיר לתפיסה הפנומנולוגית של הדת ולהשלכותיה על התודעה היהודית. השאלות כולן נסבות על התודעה הדתית, האקט הדתי, האובייקט והסובייקט בתודעה הדתית וכן הלאה. ראה <http://text.rcarabbis.org/final-exam-in-jewish-philosophy-of-dr-joseph-soloveitchik-1936>

47 ראה למשל E. Underhill, *Worship*, New York 1957, p. 171. הריי"ד יצר מבנים מורכבים של מתחים תודעתיים, ובפרקי ספר זה ננתח אותם לעומקם. במבנה הדיאלקטי של התפילה כבר נגעו ההופכים בהגותו של הריי"ד. ראה למשל "שרלו, והיו לאחדים בידך: מדיאלקטיקה להרמוניה במשנתו של הרב יוסף דב הלוי סולובייצ'יק, אלון שבות תש"ס, עמ' 99-107.

48 הריי"ד התייחס להלכה בהוראתה הרחבה. מבחינתו הלכה כוללת מנהג ורעיון.

שבנוסח התפילה, בתפילתו של כוהן גדול ביום הכיפורים, בקריאת התורה, בסליחות ובתופעות ליטורגיות רבות נוספות ביטויים משקפים של רעיון התפילה. בעיניו של הרי"ד התפילה נתפסת מצד אחד כאקט דתי תודעתי שנידון דיון עצמאי, ומצד שני היא תלויה אובייקט, כלומר היא תפילה של אירוע זה או אחר (ברכות השחר, ברכות התורה, ברכת הלבנה וכדומה). במקביל נידונה התפילה בכתבי הרי"ד במאמרים ובחיבורים עצמאיים, הלכתיים ורעיוניים, אבל גם הידרשויותיו האקראיות של הרי"ד לתפילה מעמידות מסכת הגותית עשירה, שיש לה היבטים מקוריים רבים במחשבה האורתודוקסית של המאה העשרים.

המקורות

בשני הכרכים הקודמים של חיבור זה התחקיתי אחר התפתחות תפיסותיו ההגותיות של הרי"ד במהלך השנים ובתקופות השונות. בחיבור זה אדון בהתייחסויותיו המגוונות של הרי"ד בכתביו השונים למעמד התפילה ולאישיותו של המתפלל.

בשנים האחרונות אנו עדים לפרץ של סיכומי שיעורים ושיחות של הרי"ד באנגלית ובעברית. כתביו, דרשותיו, שיחותיו ושיעוריו יוצאים לאור חדשים לבקרים. זכה הרי"ד, וצאצאיו תלמידי חכמים היו, אף התקשרו בתלמידי חכמים מופלגים בדור שני ושלישי. המאפיין מנהיגים תורניים אלה הוא קרבתם למדעי הרוח באקדמיה בשלב זה או אחר בחייהם, ועל כן גם ערנותם לדיוק טקסטואלי. חלק מהכתבים, למשל אלה היוצאים בסדרת 'אוצר הרב', עברו את עיניה הפקוחות של המשפחה. כתבים אחרים נערכו בידי שומעי לקחו של הרי"ד ללא הביקורת של המשפחה. ביניהם נמצא ספרות הנהגה, פירושי תפילות ושיעורים על התפילה. ראוי לציין כי ספרות הגיוגרפית ענפה יצאה לאור לאחר פטירת הרי"ד, ומקום התפילה בה מרכזי הוא.⁴⁹ עדויות רבות שרדו על נוהגיו המפורטים של הרי"ד בתפילות השונות. לעתים חדרו עדויות אלה לפרטים שוליים ומביכים.

בשני הכרכים הקודמים ניתחתי כתבים פרי עטו של הרי"ד עצמו, וכללתי בהם גם כתבים שנערכו בסדרה 'אוצר הרב'. אף בכרך זה חוט השדרה הרעיוני מושרש בכתבים שפרסם הרי"ד ובחיבורים שיצאו לאור במסגרת סדרת 'אוצר

49 ראה למשל הרב צבי שכטר, נפש הרב, ירושלים תשנ"ט; הנ"ל, מפני הרב, ירושלים תשס"א; הנ"ל, דברי הרב, ירושלים תש"ע; Rabbi Mendi Gopin, *Davening with the Rav*, Jersey City, NJ 2006

הרב, המיוסדת על חומר בכתב ידו של הרי"ד שעבר עריכה בדרגות שונות. שני חיבורים מרכזיים יעמדו במוקד הניתוח של ספר זה. החיבור האחד הוא 'עבודה שבלב' (להלן פרקים א-ח), והשני הוא 'רעיונות על התפילה' (להלן פרקים ט-יא).

אני מייחס חשיבות רבה לחיבור 'עבודה שבלב',⁵⁰ אף על פי שעריכתו המסיבית מקשה לעתים על הבנתו ועל תפיסת רציפותו בכתבי הרי"ד.⁵¹ לעתים נאלצתי לשנות את התרגום העברי של פרופ' שנאן, שעל אף זרימתו הקולחת ויופיו הסגנוני יש בו החמצות של מונחים פילוסופיים מקצועיים. במיוחד כשל התרגום כל אימת שהרי"ד השתמש בתבניות פנומנולוגיות מובהקות (מושגים כמו אקט אינטנציונלי, סובייקטיביות וכדומה). עד כה לא הדפיסה מערכת 'אוצר הרב' חיבור זה פעם נוספת, בניגוד לחיבורים אחרים שיצאו לאור פעם נוספת בהוצאת 'ידיעות אחרונות'. ואכן הזהירות שנקטה במקומה היא. 'רעיונות על התפילה' הוא חיבור פנומנולוגי חשוב, שהרי"ד פרסם אותו בשנת תשל"ט (1979). באותה שנה ובאותה במה ('הדרום') פרסם הרי"ד גם את 'ובקשתם משם', אף על פי שחיבור זה נכתב בנוסחו הראשון בשנים 1944-1945. לא ברור האם סדר זמנים זה תקף גם ל'רעיונות על התפילה'.

נדרשתי גם לעיון בחיבורים שערך הרב צבי שכטר ובכתבים של אחרים כמו ספרו של ראובן גראדנר.⁵² פירושי התפילות שנדפסו עם הסידור והמחזור נראים בעייתיים מכדי להסתמך עליהם בלבד. מקורם של רבים מן הפירושים לא צוין, ולא ברור אם מדובר בשברי רעיונות שנתנסחו בידי שומעים או בכתבתו של הרי"ד. על כן השתדלתי שלא לגבש דעות מוצקות אלא בהסתמך על כתבים שיצאו מעטו של הרי"ד, עם עריכה ובלעדיה. כל כך מפני שסוגיית התפילה הייתה חביבה ביותר על הרי"ד, והוא התייחס אליה בהזדמנויות שונות ומגוונות.

50 הרב יוסף דוב הלוי סלוביצ'יק, עבודה שבלב: מסות על התפילה, תרגם א' שנאן, אלון שבות תשס"ו.

51 ראה L. Kaplan, 'Review Essay: Worship of the Heart', *Hakirah: The Flatbush Journal of Jewish Law and Thought* 5 (2007), pp. 79-114

52 על התפילה: שיעוריו של הרב יוסף דוב הלוי סלוביצ'יק זצ"ל, ירושלים תשע"א. ספרים נוספים שהתחברו בסוגיה זו הם: מנחם דוב גנק, שיעורי הרב על עניני תפלה וקריאת שמע, ירושלים תש"ע; צבי יוסף רייכמן ומשה נחמיה רייכמן, רשימות שיעורים על מסכת ברכות, ניו יורק תשע"ב.

נושאי הדיון

אינני מתיימר לנתח בחיבור זה את מכלול התייחסויותיו של הרי"ד לתפילה, שחלקן הולכות ורואות אור בעצם ימים אלה. כוונתי לעמוד על השלד הרעיוני, הפילוסופי וההלכתי של גישתו לסוגיה זו, ואם החמצתי דיון דרשני זה או אחר, אתי תלין משוגתי.

זהו סדר הדיון: במוקד הספר יעמדו ניתוחים של החיבור 'עבודה שבלב' ושל המאמר 'רעיונות על התפילה'. החומר הרב שבשתי עבודות אלה מאפשר סוף סוף את הבנת מגמותיו היסודיות של הרי"ד בסוגיית התפילה. לראשונה מרוכזים טקסטים שונים על התפילה בכפיפה אחת. יתר על כן: פרקי הספר 'עבודה שבלב' מעגנים את התפילה בהגותו הכוללת של הרי"ד, ומאפשרים דיון פילוסופי דתי בסוגיה זו. על כן ייחדתי קבוצה של פרקים לניתוח 'עבודה שבלב' בפתח חיבור זה, מתוך שימת לב לעובדת עריכתו הכבדה. הפרקים העוקבים עוסקים ברובם ברעיונות על התפילה' ובחותמו של החיבור על שאר כתבי הרי"ד. הפרק האחרון דן בהידרשויות לתפילה במאמרים 'בית הכנסת — מוסד ורעיון' ו'איש האמונה הבודד'.

ההנחה המרכזית שלי היא, שחמשת הפרקים הראשונים של 'עבודה שבלב', שהם החטיבה הראשונה של החיבור, בנויים בהתאם לסגנון הכתיבה הפנומנולוגי של הרי"ד: בשלב הראשון הציג הרי"ד את קווי המתאר של תודעת התפילה (פרקים א-ב), ובשלב השני הציג את הבניית השלבים השונים של תודעת התפילה מתודעת המצוקה ועד לתודעת הדבקות (פרקים ב-ד). לאחר מכן עמד על דרכי המעבר התודעתי לתודעת הדבקות (פרק ה). החטיבה השנייה אף היא בנויה באופן דומה, והיא עוסקת בניתוח פנומנולוגי של קריאת שמע. בשלב ראשון השווה הרי"ד את תודעת התפילה לתודעת שמע (פרק ו). לאחר מכן ניתח את תודעות ייחוד האל (פרקים ו-ח) ואהבתו (פרק ט). הנחה נוספת היא, שהדיון בתפילה בחיבור זה שובר את המסגרות המתודיות של כתיבת הרי"ד. הדיון התשתיתי הוא פנומנולוגי במובהק, דהיינו תיאור תודעת התפילה. בתוך דיון זה הוא משלב כתיבה קיומית, המתארת מצבים של משבר ומצוקה קיומיים. עובדה זו כשלעצמה משקפת מבחינה מסוימת את מרכזיות התפילה וחשיבותה בעיני הרי"ד.

אני מודה לשורה של עמיתים על סיועם: פרופ' אבי שגיא היה לבן שיח חשוב במיוחד בנתיביה הפתלתלים של ההגות הפנומנולוגית והאקזיסטנציאליסטית, ועל כך אני אסיר תודה. הפרופסורים משה אידל, מאיר בראילון, רון מרגולין,

גדעון פרוידנטל ויוסף שוורץ, ד"ר גבריאל בירנבאום, בתיה שטיין ואחרון חביב חתני הרב ברוך וינטרוב סייעו בשאלות שונות. מערכת 'אוצר הרב' התירה לי בטובה להשתמש במובאות מהתרגום העברי של 'עבודה שבלב'. תודה מיוחדת לרב ראובן ציגלר, מנהל המחקר של 'אוצר הרב'. אחרון אחרון חביב פרופ' לורנס קפלן, מגדולי המומחים בהגות הרי"ד, שזכות גדולה הייתה לי בכך שהואיל לקרוא את החיבור בתשומת לב, והעיר באופן עקיב על כולו. רבות מהערותיו היו צריכות לימוד. לולא דמסתפינא הייתי אומר עליו 'אומן קונה בשבח כלי'.

בית הוצאת הספרים של אוניברסיטת בר-אילן היה לי לבית שני. מאור הפנים, האמפתיה, האחריות והמעורבות של צוות בית ההוצאה בהנהגת מרגלית אבישר לא יסולאו בפז. אברהם בן-אמתי, עורך הלשון המלווה אותי מימי חורפי, העיר, השביח והסיר מעקשים. יבואו כולם על הברכה.